

Andrzej Piwowar

"Πολις : Polis : Parlare il greco antico come una lingua viva", Christophe Rico – Emmanuel Vicart – Pau Morales – Daniel Martinez, San Paolo 2010 : [recenzja]

The Biblical Annals 6/1, 159-166

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Christophe Rico – Emmanuel Vicart – Pau Morales – Daniel Martinez, Πόλις. *Polis. Parlare il greco antico come una lingua viva* (Cinisello Balsamo: Edizioni San Paolo 2010). Ss. 294. €29,50. ISBN 978-88-215-6847-3.

KS. ANDRZEJ PIWOWAR

Instytut Nauk Biblijnych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
adres: Aleje Unii Lubelskiej 15, 20-108 Lublin; e-mail: andpiw@gazeta.pl

Christophe Rico jest doktorem filologii klasycznej (specjalizował się w języku greckim). Wykłada grekę na Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie oraz w École Biblique et Archéologique Française. Od 1993 r. zaczął stosować do nauki języka greckiego *koinè* (w tej formie greki zostało dokonane tłumaczenie z języka hebrajskiego na grecki Starego Testamentu zwane Septuagintą oraz powstały księgi Nowego Testamentu) metody dydaktyczne, które są stosowane w nauczaniu języków nowożytnych. Jest autorem około trzydziestu artykułów naukowych, których przedmiotem jest gramatyka porównawcza, lingwistyka, tłumaczenie tekstów i hermeneutyka. Jest członkiem komitetu redakcyjnego projektu „La Bibbia nelle sue Tradizioni”, twórcą metody nazwanej *Polis* oraz głównym autorem podręcznika, który prezentujemy (jego dziełem jest warstwa merytoryczna i metodologiczna tej publikacji).

Emmanuel Vicart z wykształcenia jest filozofem i literaturoznawcą. W latach 2004-2008 nauczał w Jerozolimie języka francuskiego. Rozwinął metodę kontekstualną nauczania tego języka. Dokonał łamania tekstu omawianego podręcznika, współpracował także w przygotowaniu koncepcji pedagogicznej metody zawartej w książce. Pau Morales i Daniel Martinez są zaś odpowiedzialni za szatę graficzną dzieła (rysunki i harmonizacja stylistyczna).

We wprowadzeniu („Introduzione”) Christophe Rico podaje najważniejsze informacje o przygotowanej przez siebie publikacji oraz wskazuje metodę, która pozwoli uczącemu się przyswoić sobie materiał zawarty w podręczniku nie tylko w sposób bierny, ale także czynny (jest to główny cel opracowania przygotowanego przez Christophea Rico, a zarazem cecha, która odróżnia ten podręcznik od innych gramatyk starożytnego języka greckiego). Autor stwierdza, że przygotowana przez niego książka jest przeznaczona dla wszystkich,

którzy zapragnęliby czytać starożytne teksty greckie. Zaznacza od razu, że chodzi o język grecki *koinè*, w którym zostały napisane najważniejsze dla naszej kultury dzieła, począwszy od Plutarcha, a na Nowym Testamencie zakończywszy. Mimo że celem podręcznika jest nauka języka starożytnego – martwego (nieużywanego już dzisiaj), to jednak zastosowano w niej współczesne metody nauczania języków obcych. Christophe Rico sięgnął do dzieł powstałych w tej odmianie języka greckiego, aby zaczerpnąć z nich słownictwo, które było używane w przeszłości przez autorów tworzących w *koinè*. Tylko w wyjątkowych sytuacjach (słowa zaznaczone gwiazdką) autor stworzył neologizmy, aby za ich pomocą określić rzeczywistości, które w czasach, gdy *koinè* było językiem żywym (powszechnie używanym), jeszcze nie istniały (np. adres elektroniczny – *he oikēsis he ēlektronikē*; numer telefonu – *ho arithmos tou tēlēfōnou*, s. 32 czy pociąg – *ōkyporon*, s. 159). Dzięki temu język grecki, którego poznanie jest celem Πόλις. *Polis. Parlare il greco antico come una lingua viva* z jednej strony jest autentyczny (starożytny), z drugiej sprawia wrażenie języka żywego (obecnie używanego).

Książka powstała jako podręcznik, który może być wykorzystany zarówno w nauczaniu grupowym pod kierunkiem lektora, jak również przez osoby, które samodzielnie chciałyby nauczyć się greki. Każda lekcja oparta jest na dwóch lub trzech tekstach, których tłumaczenie znajduje się na końcu książki (poczynając od s. 195). Nie są to przekłady literalne, lecz oddające sens danego zdania, który według autora jest ważniejszy niż analiza każdego ze słów z osobna. W każdej jednostce dydaktycznej znajdują się rysunki, które zostały tak opracowane i dobrane, aby pomóc uczącemu się zapamiętać materiał teoretyczny przedstawiony w danej lekcji. Ćwiczenia zaproponowane przez autora posiadają zróżnicowany charakter: np. wypełnienie pustych miejsc, połączenie części zdań, udzielenie odpowiedzi na pytania czy napisanie tekstu. Celem ich jest wzbudzenie zainteresowania uczącego się. Na końcu podręcznika (poczynając od s. 213) znajduje się klucz zawierający poprawne odpowiedzi do każdego z zaproponowanych ćwiczeń. Słowniczek, który zamieszczony jest na końcu podręcznika (poczynając od s. 237), nie posiada klasycznej formy słowniczków, które każdemu słowu przypisują jego znaczenie. Jest to raczej wykaz zdań (tłumaczenie ich zostało podane przez autora poniżej), które pozwalają uczącemu się poznać użycie danego słowa w różnych kontekstach. Dzięki temu, zdaniem autora, uniknął on przekonania, że każdemu słowu greckiemu odpowiada jedno ściśle określone słowo zaczerpnięte z danego języka nowożytnego.

Do książki została dołączona płyta CD, która zawiera nagrania dialogów i tekstów oznaczonych przez słuchawki w tekście każdej z lekcji. W nagraniu została zastosowana wymowa z początków powstania *koinè*. Wybór tej

formy autor uzasadnił motywami pedagogicznymi. Typ wymowy, w jakiej zostały nagrane teksty, lepiej odpowiada zapisowi ortograficznemu greki niż jej późniejsze formy, w których liczne dyftongi zostały upodobnione do samogłosek (np. *ai* wymawiało się jak *e*, czy *ei* jak *i*). Ponadto jedność *koinè* opiera się nie na wymowie, lecz na ortografii, dlatego właśnie Rico wybrał tę, a nie inną formę wymowy języka greckiego, ponieważ najlepiej oddaje zapis tekstu. Jako przykład wymowy z początków I w. po Chr. CD zawiera prolog Ewangelii według św. Jana nagrany zgodnie z zasadami wymowy panującymi w tamtym okresie rozwoju *koinè* oraz nagranie wymowy tego samego tekstu z zastosowaniem pierwotnego sposobu wymawiania poszczególnych głosek w języku greckim. Autor zachęca uczącego się, aby odsłuchiwał kilka razy każdy nagrany na CD dialog lub tekst bez odczytania go, nawet jeśli na początku nie będzie w stanie go zupełnie zrozumieć. Dopiero po kilkukrotnym odsłuchaniu danego tekstu uczący się powinien zacząć czytać go na głos, pomagając sobie tłumaczeniem zawartym na końcu podręcznika. Autor zachęca także do robienia z uwagą i skrupulatnością wszystkich ćwiczeń zaproponowanych w każdej lekcji, ponieważ one pomogą w nauce i czynieniu postępów, w poznawaniu i przyswajaniu sobie greki. Ponadto mobilizuje uczącego się do wytrwałości i stałości, dlatego że sukces w nauce języków obcych nie zależy od wielkich wysiłków, lecz od dyscypliny osobistej.

W pierwszej części wstępu („Prefazione”), zatytułowanej: „W poszukiwaniu naszych straconych korzeni” (*Alla ricerca delle nostre radici perdute*), autor przedstawia współczesny stan znajomości języka greckiego. Stwierdza, że Europejczyk czy Amerykanin z trudem może zrozumieć swoją kulturę, jeśli nie zna dziedzictwa kultury greckiej. Wiele słów, których używamy codziennie, nawet jeśli nie zdajemy sobie z tego sprawy, wywodzi się z języka greckiego. Zdaniem Rico każdy mieszkaniec Zachodu, jeśli chce zgłębić korzenie własnej kultury, powinien nauczyć się języka Hellenów. Zauważa on także, że, niestety, owo dziedzictwo kulturowe jest dziś zagrożone, ponieważ język grecki nie jest wykładany w szkołach, jak dawniej. Co więcej, literatura, która powstała w tym języku, jest dziś zupełnie nieznamy. Nawet tak ważne i wiekopomne dzieła, jak *Thesaurus graecae linguae* H. Estienne’a czy *Patrologiae cursus completus. Series graeca* J.-P. Minge’a, nie są dziś cytowane nawet w opracowaniach naukowych. W ten sposób współczesna kultura zachodnia odcina się od swych korzeni. Jednakże można zaobserwować wielkie zainteresowanie dziedzictwem kultury greckiej i językiem, w którym ono powstało. Coraz więcej osób pragnie je poznać. Ciągłe jednak do rzadkości należą osoby, które są w stanie odczytać tekst grecki bez odwoływania się do słownika. Niestety, dla większości naukowców dzieła greckie są osiągalne jedynie dzięki tłumaczeniom.

W części drugiej wstępu (*Greco classico e greco koinè*) Christophe Rico zwraca uwagę, że obecne studia nad językiem greckim zmierzają do poznania dialektu attyckiego, zapominając prawie zupełnie o innych dialektach i formach tego języka. To, co bywa określane jako greka klasyczna, jego zdaniem obejmuje zaledwie 5% całości literatury greckiej. Przyczyną tego stanu rzeczy, zdaniem autora podręcznika, jest wpływ Erazma z Rotterdamu, który w swych badaniach uprzywilejowanym uczynił dialekt attyki, nadając w ten sposób kierunek dalszym badaniom i studiom nad greką. Podręcznik wprowadza jednak uczącego się nie w dialekt attyki, lecz w *koinè*. Rico podaje kilka powodów, które wpłynęły na wybór właśnie tej formy języka greckiego jako przedmiotu studium: 1) prostota tej formy języka greckiego, 2) w *koinè* powstała większość dzieł napisanych w języku greckim (ponad 90% tekstów starożytnych, należą do nich najważniejsze dzieła literatury i nauki oraz cała literatura chrześcijańska: Septuaginta, Nowy Testament oraz dzieła Ojców Kościoła), 3) wielu autorów, których możemy określić jako postklasycznych, a którzy mają ogromny wpływ na dzisiejszą kulturę Zachodu, tworzyło swe dzieła właśnie w tej formie języka greckiego (np. wszyscy filozofowie po Platonie pisali w *koinè*). Jako ostatni z argumentów Rico podaje fakt, że właśnie ona była używana przez osiemset lat (od III w. przed Chr. aż do końca epoki antycznej). Pomimo tych ważnych argumentów przedstawionych powyżej *koinè* jest nauczane jedynie w ramach studium greki biblijnej.

Na początku trzeciej części wstępu (*Un altro modo di insegnare il greco*) Christophe Rico stawia pytanie: Jaką metodę trzeba przyjąć, aby nauczyć się *koinè*? Metody stosowane w nauczaniu języka greckiego są zazwyczaj uciążliwe i przykre dla uczącego się. Musi on bowiem opanować na pamięć nudne deklinacje i koniugacje, długie listy słówek oraz tłumaczyć teksty, nad którymi spędza większość swego czasu, używając opasłych słowników. Ponadto, posiadając zaledwie znikomą znajomość języka, zmuszany jest do tłumaczenia trudnych tekstów. To wszystko zniechęca uczącego się i czyni jego studium trudnym i sprawiającym wiele kłopotów, wręcz nie do zniesienia.

Metoda nazwana przez autora *Polis* powstała na bazie jego osobistego doświadczenia, które opisał na s. 17. W 1992 r. przybył do Jerozolimy po trzech latach nauki języka hebrajskiego we Francji. Niestety, odkrył, że mimo intensywnej nauki tego języka w swej ojczyźnie, nie był w stanie zrozumieć tekstów zawartych w gazetach ani żadnej transmisji emitowanej w telewizji czy radiu. Dopiero po dwóch miesiącach intensywnego kursu języka hebrajskiego na Uniwersytecie Hebrajskim zaczął rozumieć teksty pisane i niektóre transmisje telewizyjne i radiowe. To zrodziło w nim pytanie, czy metody nauki języków nowożytnych nie można by zastosować do nauki starożytnego języka greckiego? Tak zrodził się pomysł nauczania

greki jako języka żywego, zwany *Polis*. Od początku studenci słyszą jedynie język grecki i są zapraszani, aby wysławiali się i odpowiadali na pytania właśnie w tym języku. Pozwala im to na lepsze przyswojenie sobie zarówno gramatyki, jak i słownictwa greckiego. Po dwóch latach nauki student jest w stanie przeczytać bez pomocy słownika proste teksty narracyjne napisane w *koinè*. Jak zaznacza autor Πόλις. *Polis. Parlare il greco antico come una lingua viva* jest pierwszym z serii podręczników, których celem jest opanowanie greki jako języka żywego – mówionego.

Po wprowadzeniu i wstępie przedstawiających podręcznik i metodę w nim zastosowaną oraz uzasadniających wybór *koinè* jako języka, który będzie nauczany, autor przechodzi do właściwego nauczania greki. Nauka rozpoczyna się od poznania alfabetu i wymowy poszczególnych liter oraz sposobu akcentowania słów w języku greckim. Podręcznik nie omawia zasad akcentowania, zwraca jedynie uwagę na poprawny sposób wymawiania akcentów. Bardzo pomocne są tu nagrania zawarte na CD, które w sposób praktyczny pozwalają zapoznać się uczącemu się języka greckiego z prawidłowym wymawianiem słów i ich akcentowaniem. Ta wstępna część podręcznika jest zakończona ćwiczeniami, których celem jest nauka pisania liter, słów i zdań greckich.

Warto zwrócić uwagę, że ścieżki dźwiękowe zarejestrowane na płycie CD są ponumerowane, ale w ich zapisie brak jest odniesienia do poszczególnych tekstów kolejnych lekcji. Choć są nagrane zgodnie z kolejnością tekstów zawartych w podręczniku, to jednak brak podziału ścieżek dźwiękowych na poszczególne lekcje utrudnia ich odnajdywanie, ponieważ korzystający z płyty CD musi pamiętać numer nagrania, który odpowiada danemu tekstowi. Autor mógł umieścić w podręczniku przy poszczególnych tekstach, które są do odsłuchania, numer odpowiadającej im ścieżki dźwiękowej lub podzielić je na płycie CD na poszczególne lekcje.

Właściwa część podręcznika podzielona jest na dwanaście lekcji. W pierwszej zostaje wprowadzona odmiana czasownika *eimi* w trybie oznajmującym czasu teraźniejszego, *nominativus* i *dativus* zaimków osobowych pierwszej i drugiej osoby zarówno liczby pojedynczej jak i mnogiej oraz liczba mnoga rzeczowników I i II deklinacji wszystkich trzech rodzajów. Zawarte w tej lekcji ćwiczenia opierają się na dialogach w niej zawartych i pozwalają uczącemu się utrwalić poszczególne formy, które poznał w pierwszej lekcji. Są dość urozmaicone, ponieważ zawierają odpowiedzi na pytania, formułowanie pytań oraz wstawianie w odpowiedniej formie słów, które student poznał wcześniej.

W lekcji drugiej zostają wprowadzone formy trybu rozkazującego aorystu drugiej osoby liczby pojedynczej i mnogiej oraz bezokolicznik tego czasu,

jednak bez wyjaśnienia, w jaki sposób są one tworzone. W praktyce uczący się musi nauczyć się ich na pamięć, poznał bowiem formy imperatywu aorystu wybranych czasowników, ale nie poznał sposobu ich tworzenia. Ponadto jedynie intuicyjnie może zorientować się, jakie znaczenie one posiadają. W lekcji tej zostały wprowadzone także rodzajniki, rodzaje, *accusativus singularis* I i II deklinacji oraz zaimki osobowe.

W lekcji trzeciej w rozpoczynającym ją dialogu pojawiają się formy *indicativus praesentis* trzeciej osoby liczby pojedynczej zarówno strony czynnej, jak i zwrotnej, które ponownie uczeń musi opanować na pamięć, ponieważ ich tworzenie nie zostało wyjaśnione w tej jednostce dydaktycznej. Student poznaje natomiast zaimek wskazujący *houtos*, negację *ou* oraz *genetivus* i *dativus* liczby pojedynczej rzeczowników I i II deklinacji. Na s. 55 autor nie zaznaczył, że tekst zawarty na stronach 55-57 można odsłuchać z płyty CD (ścieżka nr 15).

W lekcji czwartej zostaje wprowadzony *accusativus*, *genetivus* i *dativus pluralis* rzeczowników I i II deklinacji, liczebniki oraz określenia czasu (różne pory dnia i nocy oraz dni tygodnia). Dopiero w lekcji piątej została wprowadzona nazwa „I deklinacja” (s. 82), mimo iż już wcześniej student poznał odmianę rzeczowników do niej należących. Nowością zawartą w tej jednostce dydaktycznej są przymiotniki żeńskie odmieniające się według I deklinacji.

W pierwszym dialogu lekcji szóstej ponownie pojawiają się formy, których student nie zna i nie pozna w tej lekcji (formy *perfectum*). Pozna natomiast formy trybu oznajmującego czasu teraźniejszego strony czynnej czasowników I koniugacji (s. 88), w tym czasowników ściągniętych, których temat zakończony jest samogłoską *-e* (s. 92).

W kolejnej lekcji (siódmej) znowu występują formy, których uczący się greki nie zna i nie pozna w obrębie tej jednostki dydaktycznej (*coniunctivus*). Dopiero na s. 99 pojawia się nazwa „II deklinacja”. Jednak jej odmianę, podobnie jak w przypadku I deklinacji, student poznał już wcześniej. Również przymiotniki I kategorii o trzech zakończeniach (s. 100) uczący się poznał praktycznie już wcześniej. Nowością są natomiast przymiotniki I kategorii o dwóch zakończeniach (s. 107). Uczący się poznaje użycie i znaczenie *dativus instrumentalis* (s. 104). Jednak w podanych przykładach użycia tego rodzaju datiwu występują rzeczowniki III deklinacji, których student jeszcze nie zna.

Dopiero w lekcji ósmej (s. 111) uczący się języka greckiego dowiaduje się o istnieniu dwóch typów czasowników, tych zakończonych na *-ō* i na *-mi*, choć czasowniki przynależące do tej ostatniej grupy występowały już wcześniej. Niestety, autor nie mówi o dwóch koniugacjach, lecz jedynie o dwóch typach czasowników.

W lekcji dziewiątej uczący się poznaje zaimki zwrotne (s. 125), w dziesiątej odmianę czasowników I koniugacji w stronie medialnej (s. 135-137) i biernej (s. 141-143), w jedenastej przyimki (s. 148-149), a w dwunastej *indicativus praesentis* strony medialno-pasywnej czasowników II koniugacji (s. 161) oraz niektóre związki frazeologiczne, w których występuje czasownik *echō* (s. 156-157).

Po lekcji dwunastej autor podręcznika umieścił kompendium gramatyki, którą uczący się greki poznał do tej pory. Rozpoczyna się ono zestawieniem słownictwa dotyczącego gramatyki (s. 171-176). Występują w nim nazwy, które nie pojawiły się dotąd w podręczniku np.: *optativus*, *coniunctivus*, *participium*, *aoristus*, *perfectum*, *plusquamperfectum*. Obecność tych nazw gramatycznych może być uzasadniona faktem, że podręcznik, który omawiamy, jest pierwszą częścią serii podręczników do nauki języka greckiego. Autor zawarł więc w nim słownictwo, które zostanie wprowadzone w dalszych częściach. Podobną uwagę można skierować także do następnej części tego kompendium gramatyki, która przedstawia paradygmaty trzech deklinacji oraz obydwu koniugacji (s. 177-193). Również w tej części występują formy, których korzystający z podręcznika jeszcze nie poznał, np. *coniunctivus praesentis* (s. 185) i *aoristi* (s. 189-190), aoryst czasowników II deklinacji (s. 188) czy odmiana czasownika *oida* (s. 193).

Po kompendium gramatycznym podręcznik zawiera, jak już wspomnieliśmy uprzednio, tłumaczenie wszystkich tekstów występujących w książce i klucz do ćwiczeń zaproponowanych we wcześniejszych jednostkach dydaktycznych. Na samym końcu Πόλις. *Polis. Parlare il greco antico come una lingua viva* został umieszczony słowniczek, który nie posiada formy klasycznej (tj. słowo greckie i jego tłumaczenie), lecz, jak wspomnieliśmy w prezentacji podręcznika przygotowanej przez jego autora, do każdego słowa zostało zaproponowane zdanie, w którym to słowo występuje. W myśl Christophe'a Rico, ta forma słownika ma pomóc uczącemu się języka greckiego poznać znaczenie danego słowa w kontekście zaproponowanego zdania. Idea wspaniała, ponieważ pozwala na wskazanie akomodacji syntaktycznej i możliwości wchodzenia w różne związki frazeologiczne, w których dane słowo występuje. Jednak w praktyce znaczenie słowa uczący się greki poznaje i tak z tłumaczenia zdania, które występuje pod każdym przygotowanym zdaniem greckim, zawierającym interesujące go słowo. Po wtóre, znaczenie danego słowa zostaje ograniczone tylko do jednego sensu, w którym ono występuje w danym kontekście zaproponowanym przez autora. Jest to poważne ograniczenie znaczenia słów, które nie uwzględnia ich bogactwa semantycznego. W przypadku czasowników słowniczek zawiera nie tylko bezokolicznik, ale również formy odmienione i odsyła uczącego się do infinitiwu.

Podsumowując naszą ocenę podręcznika autorstwa Christophe'a Rico, należy stwierdzić, że zrealizował on konsekwentnie swe początkowe założenie, tzn. zastosował do nauki greki *koinè* metody stosowane do nauki języków współczesnych. Dzięki dołączeniu do podręcznika płyty CD z nagranyimi tekstami uczący się zapoznaje się z wymową tej formy greki i może się osłuchać z językiem mówionym. Z całą pewnością pomoże mu to w opanowaniu nie tylko biernym, ale i czynnym tego języka, co było jednym z celów przygotowania i opracowania podręcznika. Należy jednak zwrócić uwagę – i to jest poważnym ograniczeniem Πόλις. *Polis. Parlare il greco antico come una lingua viva* – że uczący się poznaje znikomą część gramatyki greckiej. Skoro celem autora było nauczenie greki w takim stopniu, aby osoba poznająca ten język była w stanie czytać i rozumieć samodzielnie teksty starożytne bez pomocy słownika, to powstaje pytanie, ile części autor musi jeszcze przygotować, aby osiągnąć zamierzony cel.

Niewątpliwym bogactwem podręcznika Rico są zaproponowane w nim ćwiczenia. Pozwalają one rzeczywiście utrwalić uczącemu się zarówno słownictwo, jak i gramatykę, które poznaje. Jednak osobiście nikomu, kto chciałby nauczyć się języka greckiego, zwłaszcza samodzielnie, tzn. bez pomocy lektora, nie poleciłbym tego podręcznika, ponieważ wyjaśnienia gramatyczne (zwłaszcza tworzenie niektórych form czasownikowych), są raczej niezrozumiałe, a gramatyka została przedstawiona w sposób, przynajmniej w niektórych jej częściach, trochę nieuporządkowany i chaotyczny.

Innym celem autora podręcznika było opracowanie metody nauczania greki, która nie obciążałaby pamięci uczącego się i pozwalałaby na przyjemne poznanie tego języka. Cel ten został, moim zdaniem, osiągnięty częściowo. Zaproponowane dialogi, zamiast klasycznie umieszczanych w podręcznikach tekstów, ożywiają niewątpliwie naukę języka, ale i tak uczący się musi zaangażować swą pamięć, aby, po pierwsze, nauczyć się słówek, po wtóre, odpowiedzieć na pytania z niektórych ćwiczeń, które wymagają zapamiętania dialogów zaproponowanych wcześniej.

Kończąc, należy stwierdzić, że z całą pewnością Christophe Rico jest pionierem nauczania *koinè* jako języka mówionego, jednak treść podręcznika przygotowanego przez niego powinna zostać lepiej dopracowana, zwłaszcza z punktu widzenia merytorycznego.